

**M.NÍZANOV SHÍĠARMALARÍNDÁ FRAZEOLÓGIZMLERDÍŇ
DÁSTÚRIY QOLLANÍW ÓZGESHELIGI**

Reymova Xurziya Jaqsılıq qızı – student

x.reymova@gmail.com

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Saparmatov Omar Shamurat ulı – student

o.saparmatov@gmail.com

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

**ОСОБЕННОСТИ ТРАДИЦИОННОГО УПОТРЕБЛЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ
В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ М.НЫЗАНОВА**

Реймова Хурзия Жаксылыковна – студентка

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Сапарматов Омар Шамуратович – студент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**PECULIARITIES OF TRADITIONAL OF PHRASEOLOGICAL UNITS
IN M.NIZANOV'S WORKS**

Reymova Xurziya Jaqsilikovna – student

Karakalpak State University named after Berdakh

Saparmatov Omar Shamuratovich – student

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: frazeologiya, turg‘un birikma, badiiy matn, yozuvchi uslubi, xalqona so‘zlashuv, til birliklari, obrazlilik, milliy kolorit, badiiy obraz, ma‘noviy o‘ziga xoslik, frazeologik ma‘no, qoraqalpoq adabiyoti, lingvopoetika, badiiy-estetik vazifa.

Rezyume. Maqolada qoraqalpoq adabiyotining mashhur vakili M.Nizanov asarlarida frazeologizmlarning qo‘llanilish xususiyatlari tahlil qilinadi. Ayniqsa, muallif tomonidan xalq tilida mavjud bo‘lgan barqaror so‘z birikmalarining o‘zgarishsiz qo‘llanilishi, ularning badiiy matn mazmunini boyitishdagi o‘rni va obraz yaratishdagi ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot davomida frazeologik birliklarning milliy koloritni saqlash, qahramonlar nutqining tabiiyligini oshirish va asarning ta’sirchanligini kuchaytirishdagi vazifalari misollar asosida ko‘rsatib beriladi. Shuningdek, yozuvchi uslubida xalqona ko‘rinishlar va an’anaviy so‘z birikmalarining badiiy-estetik funksiyasi ilmiy baholanadi.

Ключевые слова: фразеология, устойчивое сочетание, художественный текст, стиль писателя, народное выражение, языковые единицы, образность, национальный колорит, художественный образ, семантическая особенность, фразеологическое значение, каракалпакская литература, лингвопоэтика, художественно-эстетическая задача.

Резюме. В данной статье анализируются особенности использования фразеологизмов в произведениях талантливого представителя каракалпакской литературы. В частности, автор освещает неизменное использование устойчивых выражений, существующих в народном языке, их роль в обогащении содержания художественного текста и их значение в создании образа. В ходе исследования на примерах показаны функции фразеологических единиц в сохранении национального колорита, повышении естественности речи героев и усилении выразительности произведения. Также научно оценивается художественно-эстетическая функция народных выражений и традиционных фраз в стиле писателя.

Key words: phraseology, stable combination, literary text, writer's style, folk expression, language units, imagery, national color, artistic image, semantic feature, phraseological meaning, Karakalpak literature, linguopoetics, artistic and aesthetic task.

Summary. This article analyzes the specific features of using phraseological units in the works of a talented representative of Karakalpak literature. In particular, the author highlights the constant use of stable expressions existing in the vernacular, their role in enriching the content of the literary text, and their significance in creating an image. During the study, the functions of phraseological units in preserving national flavor, enhancing the naturalness of characters' speech, and enhancing the expressiveness of the work were demonstrated through examples. The artistic and aesthetic function of folk expressions and traditional phrases in the writer's style is also scientifically evaluated.

Kirisiw. Frazeologizmlerdi izertlew búgini kúnde aktual máselelerden biri bolıp esaplanadı. Biz frazeologizmlerdiń izertleniw tariyxın oqıy otırıp mınanday maǵlıwmatlarǵa kózimiz tústi. Kórnekli tilshi ilimpazlar frazeologizmlerdiń jay sóz dizbeklerinen baslı ayırmashılıqları jóninde ózleriniń pikirlerin bildiredi. Máselen, A.I.Efimov frazeologiyalıq sóz dizbekleri jay sóz dizbeklerinen ayıratuǵın eń tiykarǵı belgilerdiń biri onıń formalıq turaqlılıǵında dep esaplasa [1:66-69], D.N.Ushakov onıń bir tilden ekinshi tilge awdarılıwında ekenligin kórsetedi

[4:90-95], A.A.Reformatskiy frazeologizmlerdiń jay sóz dizbeklerinen ayırmashılıǵı, birinshiden, jay sóz dizbekleriniń sintaksislik jaqtan qaralıwında bolsa, ekinshiden frazeologizmlerdiń leksikalıq jaqtan qaralıwında dep kórsetedi [2:90-95].

Ádebiyatlar analizi. Kórkem tekst tilin úyreniw máseleleri A.I.Efimovtıń ilimiy jumıslarında keńnen sáwlelendirilgen. Ilimpaz kórkem shıǵarma tilin izertlewde jazırwshı usılınıń ózine tán táreplerin, súwretlew qurallarınıń funkcional ózgesheliklerin anıqlaw zárurlıǵın atap ótedi [1].

Ilimpaz A.A.Reformackiydiń til birlikleriniń semantikalıq hám funktsional ózgesheliklerin talqılay otırıp, turaqlı dizbeklerdiń sóylewdegi ornına da itibar qaratadı. Onıń teoriyalıq kózqarasları frazeologizmlerdiń mánilik pútınlıgı, turaqlılıgı hám ekspressivlik ózgesheliklerin ashıp beriwde áhmiyetli metodologiyalıq tiykar bolıp xızmet etedi [2].

Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq birliklerdi izertlewde Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazov tárepinen dúzilgen “Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler sózligi” miynetinde qaraqalpaq tilinde belsendi qollanılauǵın frazeologiyalıq birliklerdiń mánisleri, qollanılıw ózgeshelikleri hám túsiniqleri berilgen bolıp, M.Nızanov shıǵarmaları misalında frazeologizmlerdiń semantikalıq mánisin anıqlawda áhmiyetli derek wazıypasın atqaradı [3].

Tiykargı bólim. Sırtqı formasına qaraǵanda frazeologizmlerdiń jay sóz dizbeklerinen ayırmaslılıǵı sezilmeydi. Sebebi qanday sóz bolmasın, eki sózden kem bolmaǵan, grammatikalıq jaqtan baylanısqa bir neshe sózlerdiń dizbeginen turadı. Biraq bulardı birdey dep qarawǵa bolmaydı. Misalı: Úyinde illá dep awzımdı ashpayman. (M.Nızanov «Muhabbat qosıǵı» romanı 163-bet) Gúzge qaray jawshılardıń ayaǵı biraz semdi. (M.Nızanov «Ashıq bolmaǵan kim bar» romanı 47-bet)

Berilgen misallardaǵı awzımdı ashpayman, ayaǵı biraz semdi sıyaqlı frazeologizmlerdiń quramındaǵı sózler jeke mánisin saqlap, jay sóz dizbegi xızmetinde atqarıp kete beriwı múmkin. Misalı, awzın ashpadı – awzın ashpay otırdı, ayaǵı biraz semdi – ayaq basıwı azaydı, qatarǵa qosılıw – sońǵı qatarǵa qosıldı, qulaǵına tiyedi – shashı qulaǵına tiyip tur qusaǵan jay sóz dizbegi mánisinde de qollanı beriwı múmkin. Bunnan eger sóz dizbekleri frazeologiyalıq dizbek mánisinde qollanılǵanda, onıń quramındaǵı sózler ózleriniń jeke mánilerin joyp, ulıwma bir leksikalıq mánige iye bolatuǵınlıǵın kóremiz.

Tilimizde bar bolǵan frazeologizmlerdi biz sózlikler arqalı ǵana bilip onı jazıwshı qanday ózgeshelik penen jumsaǵanın bilip aldıq. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyasınıń tariyxına názer awdarǵanımda biz kóp miynetke emes al, oǵada az miynetniń guwası boldıq. Atap aytqanda 1985-jılı baspada járyalǵan J.Eshbaev dúzgen “Qaraqalpaq tiliniń qısqa sha frazeologiyalıq sózligi”, 2012-jılı baspada járiyalǵan Quralbay Paxratdinov hám Qonısbay Bekniyazovlar tárepinen jazılǵan “Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler” miynet, sonday-aq, qaraqalpaq tiliniń úlken jańalıǵı J.Eshbaevtıń miynetinen keyingi sózlik yaǵniy “Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq sózligi” 2018-jılı Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazovlar tárepinen qaytadan baspadan shıǵarıldı. Bunday miynetlerden soń docent Álima Pirniyazova, Qonı Sársenbaev avtorlıǵında “Muratbay Nızanov shıǵarmalarındaǵı frazeologizmler” atlı sózlik járiyalandı. Máselen: Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazovlar tárepinen dúzilgen qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler sózligin oqıy otırıp tómendegi frazeologizmlaǵa kózimiz túsedi:

Ǵalma-ǵalsız dúnyaǵa rawana bolıw – óliw, dúnyadan ótiw. Bizge belgili bul frazeologizmiń qaraqalpaq tilinde túrli variantları bar. Biraq, jazıwshı nege bul frazeologizmiń tawıp paydalǵan. Hár bir jazıwshınıń stili bolǵanı sıyaqlı bulda jazıwshınıń stiline baylanıslı payda bolǵan frazeologizm. Ǵalma-ǵalsız dúna bul hámme jazıwshınıń da leksikonında bar sóz emes. Bunı jazıwshı tómendegi formada qollanadı. Misalı: Bayǵus anası nege bunı on bir

jasında jetim qaldırıp *ǵalma-ǵalsız dúnyaǵa rawana boldı?* («Aqshagúl» povest).

Kiyimi kók, tamaǵı toq bolıw – hámme nárese jeterli bolıw. Bul fraeologizm hámme nárese jeterli. Odan artıq hesh nárese kerek emes mánisinde jumsalsa orınlı boladı. Jazıwshı da frazeologiyanı usı mánide qollanǵan. Misalı: - “*Kiyimi kók, tamaǵı toq*”, boldı. («Aqshagúl» povest).

Ayazday batıw – qattı batıw. Bul frazeologizmiń dóreiwde tosınan emes. Bir oylap qarayıq, jazıwshı bul frazeologizmdi nege bulay dep ataydı. *Ayaz* bul sóz suwıq, toń degen mání beretuǵının bárimiz bilemiz, sonda ayazday (tońday) batıw degendi biz túsineyiz awır batıw, kewline keliw degen mánide jumsalǵanına guwa bolamız. Qáne misalǵa názer awdaramız: Misalı: Áne, usı jeri Aqshagúlge *ayazday battı*. Nurjaǵa názeri túser eken, Aqshagúlge ásirese usı nárese *ayazday battı*. («Aqshagúl» povest). Haqıyqatında da, Jazıwshınıń Aqshagúl povestinde Aqshagúl diń kóp qıynalǵanıń guwası bolamız oǵan kúyewi Nurjannıń islegen isleri awır batıp júredi. Bir sóz benen aytqanda Aqshagúl kóp qıynshılıqlardı basınan keshiredi.

Aqıl tárezisine salıw – oylanıw, pikirlew [3:9].

Bul frazeologizmdi jazıwshı óz qalıpında shıǵarmalarında paydalǵan. Misalı: Onıń ushın dıqqat penen oqıw hám *aqıl tárezisine salıw* kerek. («Muhabbat qosıǵı» roman). Bul frazeologizm kórip otırǵanımday óz qalıpında ózgermesten jumsalıp otır. Jazıwshı Mámбетnazardıń obrazın ashıp beriw ushın, onıń aqıllı, parasatlı hám oylap jumıs isleytuǵın unamlı xarakterin kórsetip beriw ushın bul frazeologizmdi qollanıwdı aldına maqset etip qoyǵan. Álbette, bul frazeologizm ózgerissiz-aq kúshli mání bere alǵan, kitap oqıwshıǵa mání ashıp berilgen. Jazıwshı sheberligi de mine usınday sózlerdi tawıp jumsay alıwda.

Awız ash paw – sóylemew, úndemew hesh nárese ayt paw [3:16].

Awız ash paw frazeologizmsında tawıp óz ornında qoyıp paydalana alǵan. Misalı: Úyinde illa dep awzımdı ashpayman. («Muhabbat qosıǵı» roman). Biraq, hesh qayssımız illa dep awız ash pawmız, kinoǵa qatar otırǵanda da aramızda bir-eki kitap sıyǵanday aralıq ashı turadı. («Ashıq bolmaǵan kim bar» roman). Bul eki romandı oqıp otırǵanımda da bul frazeologizmiń aldında illa dep degen sózdiń qollanılǵanıń guwası bolıp otırmız. Haqıyqatında da bul sóz *dim, ulıwma, hesh qanday, nárese* degen mánilerdi berip turıptı. Birinshi romanda Mámбетnazar Nigardıń úyinde onı izlep barıp úndemiy otırǵanın, hátteki awzın ash pawǵanın aytıp turǵan bolsa, ekinshi romanda, Ismayıl menen Xanzadanıń bir-birine ashıq bolıp júrip ushırasıwǵa shıǵadı hám bir-birine hesh sóz ayt pawǵanın kórkemlep jetkerip beredi jazıwshı.

Awız tol turıp aytıw – maqtaw [3:21].

M.Nızanov óziniń ayırım shıǵarmalarında frazeologizmlerdi óz qalıpında jumsaydı biraq mání tárepten sózliktegi mánini qamtımaıwı múmkin. Biraq, shıǵarma quramındaǵı bul gáp mazmunı kitap oqıwshıǵa jazıwshı ayt pawshı bolǵan mání tiykarına jetip baradı. Misalı: Sen olardan kóp miyrim-shápáát táme ete berme, adamlardı mennen jaqsı bilmeysen, olar kóbinese ózlerinde joq nárselerdi *awız tol turıp aytıp júredi*. («Saqqulaq» gúrrin). Kórip turmız bul jerdegi sóz tikkeliy maqtaw emes al bórttiriw, qosıp aytıw degen mánilerdi de berip tur. Bulda jazıwshınıń sheberliginiń jáne bir sáwlesi.

Iyttiñ etinen better jek kóriw – oğada jek kóriw. Jazıwshı bul frazeologiyanı jumsawdan maqseti insannıń haqıyqatı aytqan paytında qattı jek kórgeńin Shazadanıń Nurjamalğa bolğan ġazebin usı frazeologizm arqalı kórsetpekshi bolğan. Bul jerde haqıyqatıń ashshı bolatuǵını súwretlengen bolsa, awıldıń sada qızı jezdesiniń islep júrgen jawızlıqların aytqan Nurjamalğa ġazeplenip bul frazeologizmdı qollanadı. Haqıyqatında frazeologizm óz ornın tawǵan dep ayta alamız.

Mısalı: Aytıp atırǵan waqtında *ıyttiñ etinen better jek kórdim* seni! («Hawa kemesindegi ekew» povest)

Awızınıń suwı qurıw – súysiniw, háwesı keliw, qumartıw [3:21]. Bul frazeologiya Sen kúymeseń, men kúymesem...gúrrińler toplamında tanıqlı artist Qutekege xalıqtıń ishı muhabbatın kórsetse, ekinshi biri «Eki qanxor» povestindegi kotıyolshı aǵanıń zavxoz hayalğa ashıq ekeni súwretlenedi. Bulardıń hár ekewide ashıqlıq mánisin berip tur. Biraq, bul ápiwayı ashıqlıq emes, awzınan suwı qurıtuǵın basqasha qılıp aytqanda iqlası ketetuǵın dárejedegi ashıqlıq yamasa háwes etiw názerde keltirilgen. *Mısalı:* Qullası eki adamnıń biriniń tilinde Quteke! Táriplegende *awzınıń suwı qurıydı*. («Sen kúymeseń, men kúymesem... » gúrriń). Kotıyolshı aǵay sonı bilgenlikten *awzınıń suwı qurıydı*. («Eki qanxor» povest).

Awzınan sarısı ketpegen – ele jas, gódek, tájiriýbesi az [3:19].

Mısalı: -Haw, ol ele *awzınan sarısı ketpegen*... («Sen kúymeseń, men kúymesem... » gúrriń).

Dúnyadan ótiw – óliw, qaytı bolıw, qaza tabıw [3:34].

Mısalı: Haqıyqatında da, keshikpey, balası ákesiniń suq názerinen *dúnyadan ótipti*. («Sen kúymeseń, men kúymesem... » gúrriń). Genjégúl kempir barda bul úy “Úlken úy” atanıp, usı shańaraqtıń úlken-kishisiniń aldınnan hesh kim kese ótpeytuǵın edi. Lekin, olar ekewi *dúnyadan ótkeli* bulardıń úyiniń qutı qashtı. («Aqiret uyqısı» roman).

Eki ayaqlı bende – adam [3:56].

Mısalı: Eger onnan jan qıyılar bolǵanda bul dúnyanıń júzinde *eki ayaqlı bende* qalmas edi. («Saqqulaq» gúrriń).

Eki tuwıp bir qalǵanı emes – jaqın emes, heshkim, bóten [3:57].

Mısalı: Bolmasa ol tana meniń *eki tuwıp bir qalǵanım* emes. («Saqqulaq» gúrriń)

Juwmaq. Jazıwshı bunnanda basqa bir qansha frazalardı óz qálpinde paydalanadı. Bul frazeologizmler óz qálpinde jumsalǵanı menen ayırım kontekslerdi mánisinen tikkeley ayırılıp basqa ózine jaqın mánide jumsalıp ketetuǵın jaǵdaylarda ushıraydı, bunda tiykarınan mazmunı jaqınan alıp qaralsa sol tiykarǵı mání átirapında sol túsiniń jasırınǵan boladı.

Ádebiyatlar

1. Ефимов А.И. Об изучении языка художественных произведений. – Минск: учебно-педагогическое издательство БССР, 1953.
2. Реформатский А.А. Введение в языкознание. – Москва: государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1955.
3. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилиндегі фразеологизмлер сөзligи. – Нөкис: «Билим», 2018.
4. Толковый словарь русского языка. / под. ред. Д.Н.Ушакова. – Москва: «ОГИЗ», 1935.